

3. *Лебедева Л.Д.* Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий / Л.Д. Лебедева. – СПб.: Речь, 2003. – 256 с.
4. *Малкина-Пых И.Г.* Психосоматика. / И.Г. Малкина-Пых. – М.: Эксмо, 2008. – 1024 с.
5. *Панфилова Е.В.* Ценности культуры досуга студенческой молодёжи: результаты исследования / Е. В. Панфилова // Молодой ученый. – 2012. – №8. – С. 278–283.
6. *Петрова И.В.* Дозвілля в зарубіжних країнах: Підручник / І.В. Петрова. – К.: Кондор, 2005. – 408 с.
7. *Тарарина Е.В.* Практикум по арт-терапии: шкатулка мастера: Научно-методическое пособие / Е.В. Тарарина. – Луганск: Элтон-2, 2013. – 160 с.

Reference

1. *Bocheljuk V.J., Bocheljuk V.V.* Dozvilljevoznavstvo: Navch. pos. / V.J. Bocheljuk, V.V. Bocheljuk. – K.: Centr navchal'noi' literatury, 2006. – 208 s.
2. *Kopytyn A.Y.* Osnovy art-terapyy / A.Y. Kopytyn. – SPb.: Lan', 1999. – 251 s.
3. *Lebedeva L.D.* Praktyka art-terapyy: podhody, dyagnostyka, systema zanjatyj / L.D. Lebedeva. – SPb.: Rech', 2003. – 256 s.
4. *Malkyna-Pyh Y.G.* Psyhosomatyka. / Y.G. Malkyna-Pyh. – M.: Eksmo, 2008. – 1024 s.
5. *Panfylova E.V.* Cennosty kul'tury dosuga studencheskoj molodězhy: rezul'taty yssledovanyja / E. V. Panfylova // Molodoj uchenyj. – 2012. – №8. – S. 278-283.
6. *Petrova I.V.* Dozvillja v zarubizhnyh krai'nah: Pidruchnyk / I.V. Petrova. – K.: Kondor, 2005. – 408 s.
7. *Tararyna E.V.* Praktykum po art-terapyy: shkatulka mastera: Nauchno-metodycheskoe posobyje / E.V. Tararyna. – Lugansk: Elton-2, 2013. – 160 s.

УДК 378.048.2:355.237.1:351.746.1

Косінова Олена Миколаївна,
кандидат педагогічних наук, заслужена артистка України,
доцент кафедри режисури Національної академії керівних
кадрів культури і мистецтв
kosinova@meta.ua

УПРОВАДЖЕННЯ ЕСТЕТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ

У статті розкрито сутність процесу упровадження естетичної спрямованості професійної підготовки студентів. Звертається увага на те, що зазначений процес проводиться з майбутніми митцями нашої держави, чий образ належить до ідеального. Дозволяє зрозуміти, що ідеал мистецької освіти потребує змістовного наповнення, створення своєрідних умов естетичного життя студентів ВНЗ культури і мистецтв. Зазначено, що даний процес передбачає набуття студентами естетичних знань і формування в них відповідних переконань, потреб, інтересів, звичок, навичок і вмінь згідно вимог сучасного інформаційного суспільства. Підкреслено, що такий підхід надає можливість припустити, що особистість митця визначається громадською свідомістю як індивідуальна цілісність, яка містить інтелектуальну, морально-естетичну, емоційну, вольову розвиненість.

Ключові слова: естетична спрямованість, інформаційне суспільство, творча діяльність, культурна спадщина, естетичний смак, естетичне життя.

*Косінова Елена Николаевна,
кандидат педагогических наук, заслуженная артистка Украины,
доцент кафедры режиссуры Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств*

ВНЕДРЕНИЕ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ

В статье охарактеризованы особенности процесса внедрения эстетической направленности профессиональной подготовки студентов в высшем учебном заведении. Обращается внимание на то, что эстетическая учебная среда связывает студента с окружающей действительностью и искусством, позволяет понять определенность своеобразных условий эстетичной жизни студента ВУЗа.

Подчеркивается, что будущий специалист должен видеть красивое, героическое, прекрасное в жизни и в обучении, уметь сохранять и приумножать его. Указано, что данный процесс предусматривает приобретение студентами эстетических знаний и формирование у них соответствующих убеждений, потребностей, интересов, привычек, умений в соответствии с требованиями современного информационного общества.

Ключевые слова: эстетическая направленность, творческая деятельность, культурное наследие, эстетический вкус, эстетическая жизнь.

*Kosinova Elena,
Ph.D. in Pedagogy, Honored Artist of Ukraine,
Assistant Professor of Direction Chair
of the National Academy of Managerial Staff
of Culture and Arts*

AESTHETIC EDUCATION AS ACTUAL TRAINING DIRECTION OF ARTS HIGH SCHOOL STUDENTS

In the article it has been determined the essence of the notion «aesthetic learning environment» and peculiarities of its creation in higher educational establishment. Special attention is given to the fact that aesthetic learning environment connects students with surrounding reality and art, let us understand distinctness of peculiar conditions of aesthetic life.

Aesthetic education forms students understanding of beauty, aesthetic taste and high aesthetic ideals develops the need to keep beautiful and confirms the desire to make a beautiful life to form it, as Karl Marx pointed out, «also according to the laws of beauty».

Students aesthetic education is a focused and systematic process of aesthetic concepts, tastes and ideals formation, their attitude to the profession of artist, nature and art, to society and life, to communication and relationships, to developing of creative component of professional activity according to the laws of beauty and emotional and sensory responsiveness to the beautiful and ugly.

The main objectives of students aesthetic education are:

- * Formation of right understanding of beauty in our life, in studying, literature and art;
- * Development of pupils' skills to assimilate beautiful and ugly, softy and base, heroic and unseemly, comic and tragic, harmony, symmetry, proportion, rhythm, measure in reality and art;
- * Formation the need of constant communication with beautiful, the intolerance to the ugly in any of its manifestations, development skills to manage their feelings;
- * Development of students aesthetic tastes, the formation of really worthy aesthetic ideal and the ability to see the beauty of their further work for the prosperity of Motherland;
- * Improvement the artistic literacy, knowing the national and world cultural heritage, contemporary art; formation needs of artistic self-development; formation needs, skills and abilities aesthetic and artistic creativity; providing methodological and theoretical readiness of graduates to provide aesthetic education for their pupils.

The main principles of aesthetics are the base of the development of strategy and tactics of students aesthetic education. Aesthetics reveals the nature of the aesthetic in life and art, learns the basic principles of aesthetic development of the world, explores the aesthetic laws of personality.

Different assessments, tastes, views form the aesthetic sense. With the aesthetic ideas and ideals, they are the subjective aspect of aesthetic development of the world and make aesthetic consciousness of personality. It is a subjective reflection of the objective world and at the same time it is a way of essence aspect of real world cognition - its beauty. While revealing the structure and function of aesthetic consciousness, aesthetics determines the formation of aesthetic feelings, evaluations, tastes, ideals.

Creation of aesthetic conditions provides pedagogical activity of subjects and objects of education process in terms of aesthetics requirements. Thus, the teaching-material, institutional, moral, psychological, aesthetic and hygienic conditions naturally determines the effectiveness of the aesthetic education of students. So, the process of formation in high school the future specialist with professional, moral, aesthetic, psychological qualities provides through the purposeful work. Aesthetic education is considered as one of the most important trends in the implementation of the tasks of the national higher education.

Important role in ensuring the effectiveness of training and students aesthetic education plays a creative use of relevant international experience in processes of creative young people training.

Principles of education are leading pedagogical theses and reflect the requirements of laws and regularities of educational process. The most general regularity of aesthetic education is natural pedagogical process dependence on the requirements of modern information society.

Training of specialists in arts high school naturally depends on the policy and ideology of the state governing. Aesthetic education in the information society naturally depends on a combination of objective and subjective environmental factors that promote or inhibit the development of personality. Unity and interconnection of education and personal development are the regularities of aesthetic education process. Interconnection of regularities (laws) and principles is difficult. Specific principles may reflect the requirements of one law, some part of law or requirements of the interaction of several laws. Set of principles determines the focus, content, organization and methods of the educational process in high school. Understanding the nature of principles allows consciously and creatively solve problems of education, organize educational activities, reasonably implement it and confidently reach the goal of education.

There are some basic principles in the system of students education: feasibility and interconnection with life; education in creativity process, learning and extracurricular work; education in team and through team; individually differentiated approach to pupils; combination of reasonable insistence to student with respect to him; relying on the positive in personality and in team; unity and continuity of pedagogical influences. Principles allow educational activities comprehensively, consistently and skillfully. As the primary pedagogical positions, they regulate the use of tools, methods, techniques and forms of work and serve the objectives of students aesthetic education.

Aesthetic education allows students form the ability to see the highest ideal of beauty in Motherland service, in consolidation for peace and security of nations.

Key words: aesthetic learning environment, aesthetic life, pedagogical communication, training, extracurricular work; organize educational activities, creative, aesthetic education.

Здійснюючи впровадження естетичної спрямованості професійної підготовки студентів, ми звертали увагу на те, що зазначений процес проводиться з майбутніми митцями нашої держави. Цей образ належить до ідеального, а ідеал освіти потребує змістовного наповнення. Ідеал сучасного митця має бути зрозумілим студентам та НПС НАКККіМ, який здійснює навчально-виховний процес. При цьому вкрай небажаним є абстрактний образ майбутнього митця. Він повинен вбирати в себе якості, властиві всім творчим особистостям мистецьких спільнот України незалежно від виду професійної діяльності, і вже потім доповнюватися професійними знаннями, уміннями та мотивами діяльності. Такий підхід надає можливість припустити, що особистість митця визначається громадською свідомістю як індивідуальна цілісність, яка містить інтелектуальну, морально-естетичну, емоційну, вольову розвиненість. Одночасно майбутній митець опановує професію на основі науково-технічного знання, удосконалює в собі правові, економічні, художньо-естетичні якості з метою формування свого внутрішнього світу, створення самого себе як духовно розвинутої особистості. Студент характеризується широким кругозором, високим професіоналізмом, глибокою духовністю і непохитною вільною моральною волею, естетичним ставленням до дійсності й особливістю мислення як інструменту досягнення та освоєння цього складного світу.

Можливості навчального-виховного процесу під час формування у студентів НАКККіМ естетичної складової професійної підготовки необхідно розглядати з двох основних позицій: 1) естетичних можливостей організації навчально-виховного процесу НПС НАКККіМ; 2) участі студентів у практичній діяльності з естетизації навчального середовища.

Естетичний вплив науково-педагогічного складу НАКККіМ є необхідною умовою формування у майбутніх митців відчуття прекрасного, радості пізнання суспільних явищ. Науково-педагогічний склад НАКККіМ прагне з перших же занять використовувати всі можливості своїх дисциплін для розвитку у студентів естетичних поглядів і смаку, розкриває перед ними естетичні особливості нав-

чальних дисциплін. Структура навчально-виховного процесу передбачає наявність чітко визначених виховних цілей. В умовах НАКККіМ виховний процес спрямовано на: 1) формування цілісної особистості студента – спеціаліста визначеного профілю; 2) патріотичне та правове виховання студента – справжнього громадянина Батьківщини; 3) формування високих моральних якостей; 4) гармонійність розвитку інтелектуальної, почуттєвої, вольової та фізичної сфер особистості; 5) естетичне виховання та розвиток здібностей щодо естетично-художньої творчості; 6) мотивацію самовиховання і формування готовності виховувати підлеглих тощо.

Педагогічна діяльність з упровадження естетичної спрямованості професійної підготовки студентів містить: 1) навчально-виховний процес та організацію навчання; 2) позанавчальну діяльність і організацію дозвілля; 3) самостійну естетико-художню творчість.

Кожен з означених елементів педагогічної діяльності передбачає використання відповідних методів, прийомів та форм роботи. Особливість упровадження естетичної спрямованості професійної підготовки визначається з тієї точки зору, що на кожному курсі навчання у структурі пізнання і поведінки діють свої естетичні вимоги. Вони створюються у процесі практичного засвоєння світу й є взаємопов'язаними з усіма компонентами формування естетичної складової професійної підготовки студентів. Важлива особливість упровадження естетичної спрямованості професійної підготовки студентів полягає в тому, що зазначений процес може здійснюватись як через вплив на особистість естетичних властивостей предметів та явищ навколишнього середовища, так і за допомогою літератури та мистецтва. Основними засобами впровадження естетичної спрямованості професійної підготовки студентів є: навчання, процес пізнання, праця, побут, спілкування, творчість, література і мистецтво. Естетичні почуття студентів викликають такі елементи учбової діяльності, як гармонія, симетрія, пропорція, ритм, темп. Учбова діяльність та навчання активно впливають на естетичний розвиток студентів такими складовими: власне процесом діяльності; змістом навчання; стосунками під час учбової діяльності; результатами навчально-виховного процесу. Навчально-пізнавальний процес має суттєві можливості для впровадження естетичної спрямованості професійної підготовки студентів. Проникаючи думкою у сутність предметів, процесів та явищ, які пізнаються, майбутній спеціаліст одночасно сприймає властиві їм естетичні якості. На заняттях НПС, використовуючи художні засоби, яскраво, образно і дохідливо розкриває красу творчості під час виконання учбових обов'язків. Прекрасне у житті та навчанні є і засобом, і результатом упровадження естетичної спрямованості професійної підготовки студентів.

При проведенні позанавчальної роботи з студентами проводяться лекторії з видів та жанрів мистецтва, літературні вечори і бесіди, зустрічі з видатними артистами, художниками, діячами літератури та мистецтва, відвідування художніх виставок, музеїв, театральних вистав, кінотеатрів, концертів тощо. Означена робота сприяє опануванню кожним студентом навичок і вмінь творити прекрасне у житті та мистецтві. Логіка впровадження естетичної спрямованості професійної підготовки студентів потребує його повної доцільності і запобігання будь-яких шаблонів. Практично естетичний елемент є в кожному навчальному предметі. Такі естетичні категорії, як симетрія, пропорційність, колір, міра, звук, гармонія, стосуються не лише до живопису, поезії, музики. Ними оперують навчальні дисципліни, що вивчаються в

НАДПСУ, а саме «Інформатика», «Основи гримерної техніки», «Історія костюму», «Теорія драми», «Сольний спів», «Фестивальна діяльність» та ін. На заняттях із «Режисури» поняття гармонії, симетрії, пропорційності, ритму набувають естетичного звучання, коли вони сприймаються студентами як конкретний вираз засвоєння на практиці певної закономірності. Інтерес студентів до науки посилюється, коли НПС не тільки показує їм в процесі викладу навчального матеріалу репродукції, художні фотознімки, сучасні кіноматеріали, конструкції костюмів, елементи гримерної техніки, але й пропонує самостійно знайти деталі, що містять елементи пропорції, симетрії тощо.

Викликає відчуття захоплення гармонія природи, її барвистість, різноманітний рослинний і тваринний світ, які розкриваються перед студентами в процесі вивчення «Основ екології». Природа є багатим джерелом естетичних переживань. У кожному момент навколишня природа вносить щось прекрасне, що облагороджує почуття, впливає на весь духовний стан особистості. Гармонійною є не лише окрема рослина, тварина. Гармонія – у єдності їх розвитку з умовами життя, із зовнішнім середовищем. Усестороннє вивчення рослин, тваринного світу надає можливість управляти їх красою, служити людині. До такого висновку приходять студенти, вивчаючи різні навчальні дисципліни. У процесі вивчення дисциплін загальноосвітнього, загально-технічного та спеціального циклів студенти переконуються в тому, що краса і доцільність є взаємозв'язаними, що поглиблене вивчення наук надає змогу виявляти та збільшувати красиве в процесі практичної діяльності людини. Уважне використання НПС наукових знань про природу, творчих біографій учених, митців, досвіду практичної діяльності викладачів відкривають широкий простір для виховання у студентів глибоких патріотичних почуттів естетичного сприйняття дійсності, відчуття краси пізнання світу. Найважливішою передумовою розвитку естетичних почуттів, поглядів і смаків студентів у процесі навчання є використання художніх образів. Органічним елементом мистецтва входить не лише у викладання «Етики і естетики». Багато осіб НПС прийшли до висновку, що використання творів мистецтва на заняттях усіх дисциплін, які вивчаються, значно підвищує зацікавленість курсантів змістом навчального матеріалу, стимулює активність, підвищує якість знань.

Велику роль в естетичному вихованні відіграє вивчення курсу «Філософія». У цьому курсі практично немає такої теми, де б не надавалась можливість використовувати твори художньої літератури, живопису, музики. Можна використовувати на заняттях матеріали періодичного друку. Вирізки з газет, журналів підбираються відповідно до розділів програми, потім демонструються на заняттях у процесі викладу матеріалу. Вони використовуються як наглядний засіб для ввідної бесіди до нової теми, при підготовці студентів до сприйняття нового матеріалу, на семінарських заняттях. Різноманітна гама почуттів, у тому числі й естетичних, пов'язана з використанням у процесі навчання образу мистецтва, кіно і телебачення, з розповідями про творчу діяльність митців, з умінням НПС показати взаємозв'язок ззовні ніби розрізнених явищ, з постійним виникненням відчуття здивування студентів від нових фактів тощо. Розширення емоційної сфери сприяє розвитку творчих здібностей майбутніх митців, формуванню у студентів прагнення самостійно мислити, міркувати, вирішувати навчальні завдання. Відомо, що людина найбільшу насолоду отримує від того, що сама зробила, куди вклала власну працю, душу. Тому в фор-

муванні естетичної складової професійної підготовки студентів враховується такий важливий аспект як потенційні можливості самих студентів, створення належних умов для їх естетичного самовираження, вияву їх естетичного досвіду. Стосовно структури впровадження естетичної спрямованості професійної підготовки студентів під час дослідження виокремлено етапи зазначеного процесу, а саме: діагностичний, проектуально-цільовий, організаційний, стимулюючо-спонукальний, контроль-оціночний. Виокремлені етапи впровадження естетичної спрямованості професійної підготовки студентів надають можливість стимулювати студентів до досягнення вершин як в особистому, так і професійному плані. Спонукальними чинниками в упровадження естетичної спрямованості професійної підготовки студентів можуть бути й образ продуктивної творчої діяльності самого педагога, який засобами своєї професії прагне прищепити своїм вихованцям кращі людські риси. Основним елементом ефективності впровадження естетичної спрямованості професійної підготовки студентів є сформованість у студентів потреби і вмінь у сфері самовиховання, самоосвіти, самоорганізації, самоконтролю. У межах кожного елементу педагогічної діяльності з впровадження естетичної спрямованості професійної підготовки студентів використовуються специфічні форми роботи. Сучасна педагогіка визначає такі види виховання: патріотичне, правове, моральне, професійне, естетичне, фізичне тощо. Водночас види виховання перебувають у постійній та тісній єдності, кожен з них має естетичний аспект. Важливе значення в упровадженні естетичної спрямованості професійної підготовки студентів в умовах гуманізації і гуманітаризації вищої школи України має естетичне виховання. Відомо, що люди в житті дуже велике значення надають прекрасному. Людина сама хоче бути красивою та прагне зробити красивою одяг, житло, предмети побуту, знаряддя праці, архітектуру будівель, усе її навколишнє оточення. Вона вносить красу і в працю, і в боротьбу, і у відпочинок.

Навчально-виховний процес ВНЗ активно стимулює естетичний розвиток особистості. Кожний навчальний предмет має значні можливості для впровадження естетичної спрямованості професійної підготовки студентів. Усі форми навчальної діяльності: лекції, семінари, практичні заняття, тренування, польові заняття – характеризуються певним рівнем естетичного навантаження. Зокрема, практичні заняття не лише дають знання, формують творче мислення та розвивають навички управління творчим колективом, привчають бачити красу узгоджених і рішучих дій, розуміти естетичні основи у доцільній колективній діяльності. Індивідуальні заняття, наприклад, із акторської майстерності, сценічної мови виховують у студентів акуратність та зібраність, привчають їх до чітких, узгоджених і красивих дій. На заняттях із суспільних наук НПС має можливість показати красу піднесеного та героїчного і довести нікчемність непристойного, потворного. Важливу роль у впровадженні естетичної спрямованості професійної підготовки майбутніх митців відіграє вивчення дисциплін: етики й естетики, культурології, рідної та іноземної мов, а також педагогіки та психології.

Отже, в умовах НАКККіМ впровадження естетичної спрямованості професійної підготовки студентів здійснюється шляхом формування особистості митця з гармонійно поєднаними професійними, морально-естетичними, психологічними якостями і забезпечується цілеспрямованою навчально-виховною

діяльністю. Найважливішими естетичними якостями в процесі формування естетичної складової професійної підготовки майбутніх митців є такі: повага до історії, культури, гідності, етичних ідеалів кожного народу; інтерес до національної мови, звичаїв, традицій, а також наявність почуттів взаємної толерантності та делікатності як стосовно національно «іншого» менталітету, духовних цінностей, так і носіїв іншої культури та думок, що не співпадають з власними.

Література

1. *Абашкіна Н.В.* Нові концепції навчання і виховання у сучасній німецькій педагогіці / Н.В. Абашкіна. – К. : Інститут системних досліджень освіти, 1995. – 32 с.
2. *Библер В.С.* Школа діалога культур / В.С. Библер // *Искусство в школе*. – М., 1992. – №2. – С. 48.
3. Відродження і розвиток культури України: проблеми історії, теорії і практики // Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції. – К. : Друкар. – 1993. – 170 с.
4. *Гончаренко С.* Не руйнувати, а реформувати / С. Гончаренко // *Товариш*. – 1997. – № 25. – С. 3.
5. *Кант И.* Критика способности суждения / И. Кант. – М. : Искусство, 1994. – 367 с.
6. *Косів М.* Про духовне плебейство і не тільки / М. Косів // *Культура і життя*. – 1995. – № 27.
7. *Луначарский А.В.* Избранные статьи по эстетике / А.В. Луначарский; сост. А.Ермакова. – М. : Искусство, 1975. – 391 с.
8. *Макаренко А.С.* О воспитании / А.С. Макаренко. – М.: Политиздат, 1988. – С. 27.
9. *Маслов В.С.* Теорія та практика культурологічного виховання / В.С. Маслов. – К. : КВГІ, 1995. – С. 11–76.
10. Національна державна комплексна програма естетичного виховання. Проект / АПН України, Інститут українознавства КДУ ім.Т.Шевченка ; Уклад. І.І. Зязюн, О.М. Семашко. – К., 1994. – С.23.
11. Педагогічні технології: Навчальний посібник для вузів / О.Падалка, А.Нісімчук, І.Смольок та ін. ; Укр. пед.ун-т ім. М. Драгоманова. – К.: Українська енциклопедія, 1995. – 254 с.
12. Men Near TV // *Washington Post*. – 1995. – 18.07. – P.3.

References

1. *Abashkina N.V.* Novi kontseptsii navchannia i vykhovannia u suchasni nimets'kii pedahohitsi / N.V. Abashkina. – K.: Instytut systemnykh doslidzhen osvity, 1995. – 32 s.
2. *Bibler V.S.* Shkola dialoga kul'tur / V.S. Bibler // *Iskusstvo v shkole*. – M., 1992. – № 2. – S. 48.
3. Vidrozhennia i rozvytok kultury Ukrainy: problemy istorii, teorii i praktyky // Tezy dopovidei Vseukrainskoi naukovoï konferentsii. – K.: Drukar. – 1993. – 170 s.
4. *Honcharenko S.* Ne ruinuvaty, a reformuvaty / S. Honcharenko // *Tovarysh*. – 1997. – № 25. – S. 3.
5. *Kant I.* Kritika sposobnosti suzhdeniia / I. Kant. – M.: Iskusstvo, 1994. – 367 s.
6. *Kosiv M.* Pro dukhovne plebeistvo i ne tilky / M. Kosiv // *Kultura i zhyttia*. – 1995. – № 27.
7. *Lunacharskii A.V.* Izbrannye stat'i po estetike / A.V. Lunacharskii; sost. A.Ermakova. – M. : Iskusstvo, 1975. – 391 s.
8. *Makarenko A.S.* O vospitaniï / A.S. Makarenko. – M. : Politizdat, 1988. – S.27.
9. *Maslov V.S.* Teoriia ta praktyka kulturolohichnoho vykhovannia / V.S. Maslov. – K. : KVHI, 1995. – S.11–76.
10. Natsionalna derzhavna kompleksna prohrama estetychnoho vykhovannia. Proekt / APN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva KDU im.T.Shevchenka ; Uklad. I.I. Ziazun, O.M. Semashko. – K., 1994. – S. 23.
11. Pedahohichni tekhnolohii: Navchalnyi posibnyk dlia vuziv / O.Padalka, A.Nisimchuk, I.Smoliuk ta in. ; Ukr. ped.un-t im. M.Drahomanova. – K. : Ukrainska entsyklopediia, 1995. – 254 s.
12. Men Near TV // *Washington Post*. – 1995. – 18.07. – P. 3.